

ПТИЦИТЕ В СРЕДНОВЕКОВНОТО БЪЛГАРСКО ИЗКУСТВО

Златозар Боев

Национален природонаучен музей – БАН

Резюме. Направен е опит да се представят и обобщят някои паметници на изобразителното изкуство от VII – XVII в. в България, съхранили изображения на птици – метална пластика, сграфито керамика, мраморни барелефи, статуетки, дърворезби, графити в скали и др.

Ключови думи: орнитоморфни мотиви; изобразително изкуство; история на изкуството; анималистика; културно наследство

Птиците в средновековното изкуство на България. Това е изключително обширна и интригуваща тема както за орнитолози, така и за историци на изкуството, етнографи, изкуствоведи и музеолози. Тук само ще се опита да поставим акцента и да провокираме внимание към нея.

Добре известно е, че старобългарското изкуство (особено от запазените паметници от IX – X век) изобилства от анималистични сюжети. Особено разпространени са различни изображения на птици върху керамични съдове, мраморни барелефи на сгради, чешми и мостове, скулптури, монети, бижута, оръжия и др.

В началото нека припомним, че Българското средновековие започва с основаването на Дунавска България (681 г.) и продължава до края на XVII в. Историците ни го разделят на четири периода: (1) Първо българско царство (VII – XI в.), (2) Византийско робство (XI – XII в.), (3) Второ българско царство (XII – XIV в.) и (4) Късно средновековие (XIV – XVII в.). Това означава, че Българското средновековие обхваща около едно хилядолетие от историята на нашата държава.

Очевидно е, че не е възможно да се обхванат всички паметници на средновековното ни изкуство, съдържащи „орнитологични“ сюжети. Нека не забравяме и факта, че през значителна част от този период територията на държавата е била до 3 – 4 пъти по-голяма от съвременната, достигайки до около 400 000 km².

Днес птиците са най-многобройният клас сухоzemни гръбначни животни, наброяващи над 13 500 съвременни вида (Del Ноуо 2020). И в природата на България те са най-разнообразните гръбначни животни, наброяващи над 417 вида (Ivanov et al. 2015). Огромното мнозинство от съвременните птици са

с пъстроцветна външност заради яркото си оперение. Повечето птици имат дневна активност, широко използват акустичната комуникация и основно се придвижват с полет. Много видове са сезонни трансконтинентални мигранти. Имат демонстративното поведение и с яркоцветното си оперение и мелодичните си вокални (а при някои – кълвачи, щъркели и др. – и инструментални) изпълнения и виртуозните си пируети или реене високо в небето, са вдъхновявали хората още от зората на човечеството.

Затова и обобщенията, че птиците са най-изобразяваните, най-възпяваните и най-вдъхновяващите представители на животинския свят, не са без основание. Това са отнася и за населението в българските земи през цялата ни история.

Птиците в средновековното изкуство на България досега у нас не са били обект на специално изследване. Отчасти по тази тема се доближава проучването на Фокас (2024). Птиците в античното изкуство са по-добре проучени (Боев 2018; Боев 2020). В настоящия преглед не се разглеждат фантастичните същества с орнитоморфни, белези като грифони и хипалектриони и др.

Мнозина определят Орела на хан Аспарух (фиг. 1) като един от най-изящните образци на ранносредновековното ни приложно изкуство. Въпреки че находката е открита в средата на XX в., днес се счита за една от най-популярните творби на нашето средновековно изкуство, освен че за нас тя е натоварена и с много символика. Интересно е, че тази великолепна малка пластика не е намерена в България,

а

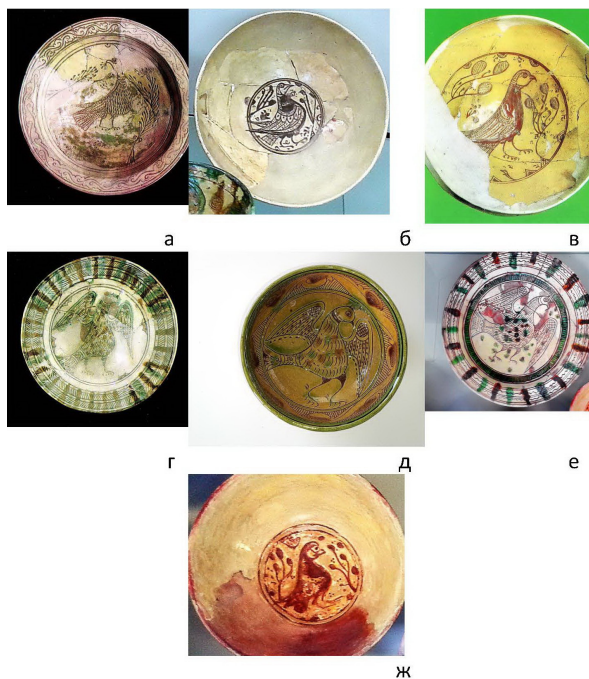

б

Фигура 1. Сребърна статуетка на орела на хан Аспарух от с. Вознесенка в Украйна, VII в.: а – ляв страничен изглед (*Източник:* <https://historybg.info/%D0%B2%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B5%D1%81%D0%B5%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%BE-%D1%81%D1%8A%D0%BA%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%89%D0%B5/>); б – изглед анфас (*Източник:* <https://www.ploshtadslaveikov.com/orelat-na-asparuh-pristiga-v-sofiya/>)

а в Южна Украйна край с. Вознесенка в Запорожка област, на левия бряг на р. Днепър. Днес там е изграден Вознесенският археологически комплекс. Археолозите смятат, че орелът е бил притежание на българския хан Аспарух (640 – 701). Закривеният клон, големите очи, мощните нокти, дългите крила и големите покривни пера, макар и силно стилизирани, са изобразени реалистично. Експерти считат, че сребърната статуетка всъщност е била част от върха на пленено в бой византийско знаме (щандарт).

Сред най-широко разпространените образци на средновековното българско изкуство от Първата българска държава, наричана още империя или царство (681 – 1081) са невероятно разнообразните съдове, изрисувани със сграфито техника. Обикновено това са съдове, изработени от изпечена фина глина. Тази сграфито керамика откриваме в десетки археологически паметници – Велики Преслав (наричана „преславска рисувана керамика“), Плиска, Велико Търново, Средец, Преспа, Охрид и др. На дъното на вътрешната им страна наред с други фаунистични сюжети (леопарди – „барсове“, елени, коне и др.) и орнаменти по кантовете, изцяло са изобразявани и птици. В тези многобройни изображения се откриват някои общи черти. Така например всички птици са изобразени странично, в профил (фиг. 2). Профилът във всички изображения е десен, т.е. птицата е

Фигура 2. Сграфито керамика с изображения на птици: а – полска яребица от Царевец, XIII – XIV в. (*Източник:* Angelov 1974); б – дебелоклона чучулига (НАИМ – БАН; сн.: З. Боев); в – кеклик, от Царевец, XIII – XIV в. (*Източник:* Angelov 1974); г – алпийска (рогата) чучулига от Царевец, XIII – XIV в. (*Източник:* Angelov 1974); д – алпийска (рогата) чучулига от Царевец, XIII – XIV в. (реплика; сн.: З. Боев); е – алпийска (рогата) чучулига от Царевец, XIII – XIV в. (НАИМ – БАН; сн.: З. Боев); ж – пъдпъдък (НАИМ – БАН; сн.: З. Боев)

изобразена откъм дясната си страна. Повечето птици са представени с разтворени крила. Изображенията са умело линейно-точково структурирани. С много пестеливи средства понякога удивително подходящо са представени някои ясни диагностични белези на конкретни видове птици. Обикновено изображенията са на една птица – единични. Така (с известно приближение) сред съдовете със сграфито керамика можем да различим такива с изображения на полски яребици, кеклици, пъдпъдъци, качулати чучулиги, гъски/ангъчи и др.

Каменните барелефи са други паметници, по които също откриваме изображения на птици. Те са представлявали част от украсата на сгради с обществено предназначение, обикновено църкви, дворци и др. Барелефи са били поставяни на видно място над врати и прозорци, по ъглите на сгради или по огради. Нерядко птиците са били техни сюжети. Такива паметници у нас са открити в различни части от страната. Сред тях са барелефите с изображения на орли (вкл. и на двуглавия орел) от Велики Преслав и Стара Загора, на пауни от Стара Загора и др. (фиг. 3). Два интересни барелефа (фиг. 4) върху мраморни плочи, изобразяващи двуглавия орел са запазени до днес в Бачковския манастир (XI – XIV в.).

а

б

в

г

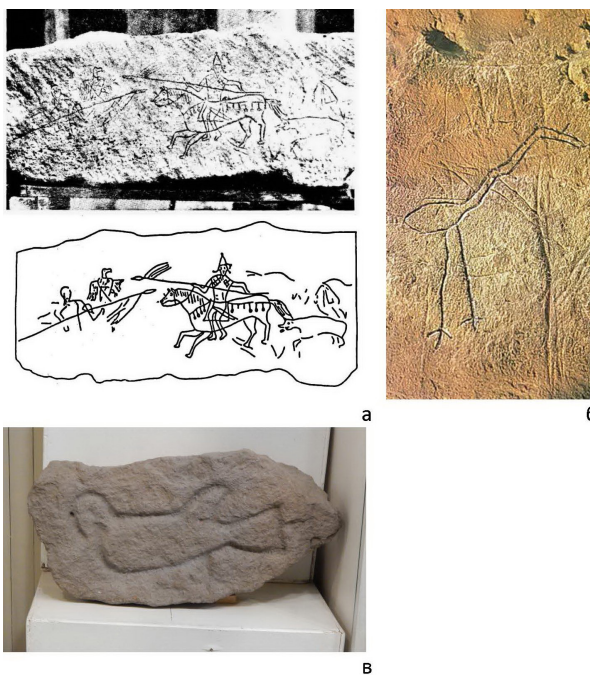
Фигура 3. Каменни барелефи: а – двуглав орел от Стара Загора, VIII – IX в. (*Източник:* Ivanov 2013); б – индийски пауни от Стара Загора, VIII – IX в. (*Източник:* Ivanov 2013); в – орел от Велики Преслав, X – XI в. (*Източник:* <https://thesite24.net/prof-ovcharov-idea-a-zamosthna-imperiya-na-balgarskite-vladeteli-ot-ih-hv-e-svarzana-s-masthabnoto-stroitelstvo-na-predstavitelni-sgradi/>); г – сива чапла, нападната от ловен сокол. Левият участък от похлупака на гроба на св. Ахилий. Самуилова базилика „Свети Ахил“, Преспа (*Източник:* Mitsopoulos 2007)

Фигура 4. Изображения на двуглав орел върху две мраморни плочи от Бачковския манастир (Сн.: З. Боев)

Редица други изображения на птици откриваме и върху камъни и скали от времето на Първата българска държава у нас. Обратното – те не са барелефи, а изрязани и издълбани в камъка контурни очертания на птици. Така някои са били изрисувани върху строителни каменни блокове или по скални стени и в пещери. На тях във Велики Преслав откриваме изображение на белоглав лешояд, а край с. Царевец (област Враца) – такова на сив жерав (фиг. 5) и др.

Фигура 5. Графити върху камък с изображения на птици: а – ловна сцена с изображение на белоглав лешояд от Велики Преслав. (Източник: Feher 1939); б – сив жерав от пещера на хълма Говедарника край с. Царевец от Среднио камик от XV – XVI в. (Източник: Handjiyski 1985); в – гълъб (Исторически музей – Батак; сн.: З. Боев)

Птиците често присъствали и в дърворезбованата украса на иконостасите в църквите. Освен от дърво понякога те са дялани и върху камък. В много редки случаи такива са достигнали и до нас, след почти цяло хилядолетие и безброй превратности по нашите земи. За тях можем да добием представа от някои малко по-късни, съхранили се до днес аналогични паметници, като например дърворезбования иконостас от църквата в с. Студена (област Перник) от 1846 г., църквата „Св. вмчч Марина“ в Пловдив от 1851 г. и тази в с. Живовци (днес залято от водите на язовир „Огоста“, област Монтана) от 1860 г. (фиг. 6) и др.

Фигура 6. Дърворезби от църковни иконостаси от XIX в. с изображения на птици: а – орел от иконостаса на църквата „Св. Спас“ в Скопие от 1825 г. (Източник: Vasiliev 1942); б – двуглав орел в църквата в с. Студена (област Перник) (Източник: Arbaliev 1961); в – фазан в църквата „Св. вмчч Марина“ в Пловдив (Източник: Arbaliev 1961); г – гълъб в църквата в несъществуващото днес с. Живовци (област Монтана) (Източник: Arbaliev 1961)

Птици са „накачали“ и по бижутата и съдовете в някои златни съкровища от тези столетия. В известното и зад граница Преславско златно съкровище от X в. откриваме умело стилизирани изображения на врабчоподобни птици (фиг. 7). Предполага се, че освен в Преслав някои от бижутата са били изработени в Константинопол.

а

б

в

Фигура 7. Бижутерия от Преславското съкровище (X в.): а – гургулици от Преславското златно съкровище (*Източник:* <https://www.pinterest.com/pin/421719952623887057/#imgViewer>); б – неопр. птица (*Източник:* <https://atil.blog.bg/history/2014/04/04/vtorata-stolica-na-dunavska-bylgariia-preslav.1253991>); в – гургулици (*Източник:* <https://bgvoice.com/bulgarski-selianski-otkradnalinakiti-ot-preslavskoto-zlatno-sukrovishte>)

Като християнски символи, някои птици (пауни, гълъби) присъстват често в украсите на църквите. Това е стара традиция, съхранена още от приемането на християнството. Над главния вход на катедралата „Св. Александър Невски“ в София са поставени вероятно най-големите у нас скулптури на индийски пауни. Тези по средновековните ни паметници са значително по-малки.

Според археолога Николай Овчаров с преместването на столицата от Плиска в Преслав през 893 г. е предприето масово строителство на представителни сгради, които преславските майстори често украсявали с изображения на зайци и птици. Според него „Освен красотата в птиците умишлено е търсена символиката на високите християнски идеи“. От този период и през цялото Средновековие птичи изображения са украсявали не само религиозните сгради (църквите), но и много други сгради с обществени функции.

С настоящия съвсем кратък преглед само насочваме вниманието към тази интересна и благодатна интердисциплинарна тема, която в българската наука практически остава неразработена и досега.

ЛИТЕРАТУРА

АНГЕЛОВ, Н., 1974. *Художествена керамика от Търновград*. София: Фотоиздат.

АРБАЛИЕВ, Г., 1961. *Българското приложно изкуство*. София: Народна младеж.

БОЕВ, З., 2020. Птиците в античното изкуство по българските земи. *Природа – БАН*, № 4, с. 60 – 71.

МИЦОПУЛОС, Н., 2007. *Базиликата „Св. Ахилий“ в Преспа. Един исторически паметник светиня*. Пловдив: Вион.

ФЕХЕР, Г., 1939. *Ролята и културата на прабългарите. Значението на прабългарската и старо-маджарската култура в изграждането на цивилизацията на Източна Европа*. София: Иван Коюмджиев.

ФОКАС, Д., 2024. За характера на изображенията на животни в средновековното българско изкуство. В: *Изображения на животни и фантастични същества в изкуството по българските земи XI – XIV век*. София: Проф. Марин Дринов.

BOEV, Z. 2018. Birds in everyday life and art in Bulgaria (Thracian and Roman periods). *Historia naturalis bulgarica*, том 27, с. 3 – 39.

DEL HOYO (Ed.) 2020. *All the Birds of the World*. Barcelona: Lynx Edicions.

HANDJIYSKI, A. 1985. *Rock Monasteries*. Sofia: Septemvri State Publishing House.

IVANOV, B., IANKOV, P., BOEV, Z., GEORGIEV, D., PROFIROV, L., DIMITROV, M., 2015. *List of the birds recorded in Bulgaria (Bulgarian List)*. <http://www.bunarco.org/bg/dokladi.html>

REFERENCES

ANGELOV, N., 1974. *Artistic ceramics from Tarnovgrad*. Sofia: Fotoizdat. (in Bulgarian).

- ARBALIEV, G., 1961. *Bulgarian applied art*. Sofia: National Youth. (in Bulgarian).
- BOEV, Z., 2018. Birds in everyday life and art in Bulgaria (Thracian and Roman periods). *Historia naturalis bulgarica*, vol. 27, pp. 3 – 39.
- BOEV, Z., 2020. Birds in the ancient art of the Bulgarian lands. *Priroda – BAS*, no. 4, pp. 60 – 71. (in Bulgarian).
- DEL HOYO (Ed.), 2020. *All the Birds of the World*. Barcelona: Lynx Editions.
- FEHER, G., 1939. *The role and culture of the proto-Bulgarians. The importance of proto-Bulgarian and Old Hungarian culture in building the civilization of Eastern Europe*. Sofia: Ivan Koyumdzhiev Publishing House. (in Bulgarian).
- FOKAS, D., 2024. On the nature of lifelike images in medieval Bulgarian art. In: *Images of animals and fantastic creatures in the art of the Bulgarian lands XI – XIV century*. Sofia: Prof. Marin Drinov (in Bulgarian).
- HANDJIYSKI, A., 1985. *Rock Monasteries*. Sofia: Septemvri State Publishing House.
- IVANOV, B., IANKOV, P., BOEV, Z., GEORGIEV, D., PROFIROV, L., DIMITROV, M., 2015. *List of the birds recorded in Bulgaria (Bulgarian List)*. <http://www.bunarco.org/bg/dokladi.html>
- MITSOPOULOS, N., 2007. *The Basilica St. Achille' in Prespa. A historical monument-shrine*. Plovdiv: Vion. (in Bulgarian).

BIRDS IN MEDIEVAL BULGARIAN ART

Abstract. An attempt has been made to present and summarize some monuments of fine art from the 7th-17th centuries in Bulgaria, which have preserved images of birds – metal sculpture, sgraffito ceramics, marble bas-reliefs, statuettes, wood carvings, graffiti in rocks, etc.

Keywords: ornithomorphic motifs; fine art; art history; animalistics; cultural heritage

✉ **Prof. Zlatozar Boev, DSc.**

ORCID iD: 0000-0002-8049-7509

National Museum of Natural History

Bulgarian Academy of Sciences

1, Tsar Osoboditel Blvd.

1000 Sofia, Bulgaria

E-mail: boev@nmnhs.com; zlatozarboev@gmail.com